

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ATLASININ ÖNÜNDEKİ SORUNLAR

Ahmet BURAN*

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak ilk yapılan çalışmalar 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır ve ağızlarla ilgili çalışmalar daha çok yabancı araştırmacılar tarafından yapılır. 1940'lı yıllardan sonra yerli araştırmacılar da Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalışmalara ağırlık verir ve günümüze kadar pek çok ağız çalışması ortaya konur. Derleme, inceleme ve karşılaştırma çalışmalarının yanı sıra kimi bilim adamlarının Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili genel tasnif çalışmaları da bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak günümüze kadar pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte henüz daha “*Türkiye Türkçesi Ağız Atlası*”nın hazırlanmamış olması önemli bir eksikliktir. Bu makalede öncelikle genel olarak “atlas” konusuna değinilmiş, ağız atlasının bugüne kadar yapılamamış olmasının sebepleri üzerinde durulmuş, Türkiye Türkçesi ağız atlası çalışmalarının önündeki sorunlar irdelenmiş ve ağız atlası hazırlanırken kullanılan çeşitli ölçütler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, dil, lehçe, ağız, tasnif, ağız atlası.

PROBLEMS OF THE ATLAS OF TURKEY TURKISH DIALECTS

15

ABSTRACT

The first studies on Turkey Turkish dialects go back till the midst of 19th century and they were done by the foreign researchers. Native researchers tended to study on Turkey Turkish dialects after 1940ies and many studies have been done so far. There are general classification studies as well as compilations, investigations and comparative works.

Tough many studies on Turkey Turkish dialects have been done so far, it is an important problem as an atlas of Turkey Turkish dialects has not been prepared. We pointed out the concept of atlas in general, mentioned about why dialect atlas has not been studied so far, emphasized the problems about preparing Turkey Turkish dialects atlas and evaluated several criteria used in the process of dialect atlas preparation.

Keywords: Turkey Turkish dialects, language, accent, dialect, classification, dialect atlas.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: aburan@firat.edu.tr.

Ağızlar, bir yazı dili alanı içinde bulunan farklı konuşma biçimleridir. Türkiye Türkçesi ağızları, ilk yazılı belgelerini 13. yüzyıldan itibaren vermeye başlayan ve bugün Anadolu ve civar sahalarda kullanılan Oğuz kökenli Türk yazı dilinin ağızlarıdır.

Atlas, genel anlamda, çeşitli konularda bilgi vermek amacıyla yapılan işaretlemeler sistemidir. Daha çok da bir durumun, bilginin yahut varlığın coğrafi dağılımını ve konumunu göstermek üzere yapılırlar. Dünyada yapılan atlas çalışmalarından biri de dil atlaslarıdır.

Dil atlaslarında dünyadaki dillerin, dil ailelerinin ve dil gruplarının coğrafi durumu ve dağılımı gösterilir. Dil atlaslarının bir bölümünde ise bir dilin içinde oluşan çeşitli alt birimlerin coğrafi dağılımı yer alır. Ağız atlasları bu türden atlaslardır.

Ağız atlaslarının temel malzemesi sözlü dildir. Dolayısıyla bu atlaslar hazırlanırken en fazla dikkate alınacak özellikler de sesbilgisi özellikleri olmaktadır. Ancak tam bir ağız tasnifinde dilin “*ses, yapı, sözcüklüğü, sözdizimi ve vurgu*” şeklinde adlandırılan beş temel biriminin dikkate alınması ve bu beş temel birimdeki farklılıklara göre atlasların düzenlenmesi gerekir.

Dünyada dil ve ağız atlası çalışmaları 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 1876 yılında yayınlanan “*Alman Dil Atlası*” ile Almanlar dil atlası çalışmalarının öncülüğünü yapmışlardır. Daha sonra başta Fransızlar (1902) olmak üzere çeşitli ülkeler Almanları takip etmiş, birçok dil ve ağız atlası hazırlanmıştır. Türk dünyasında Azerbaycan, Tataristan, Türkmenistan, Çuvaşistan, Kırgızistan gibi ülkelerin ağız atlasları hazırlanmış; bu atlasların bir bölümü tamamlanıp yayınlanırken bir bölümü de henüz yayınlanmamıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine Kunos’tan (1896) bu yana çeşitli tasnif çalışmaları yapılmış olmakla birlikte bugüne kadar tam bir atlas çalışması yapılamamıştır. Bu konudaki en geniş ve kapsamlı çalışma Karahan’ın Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması (1996) adlı çalışmasıdır.

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili bu kadar çok yerli ve yabancı uzmanın varlığına ve birçok çalışma yapılmasına rağmen tam bir “*Türkiye Türkçesi Ağız Atlası*”nın bugüne kadar yapılamamış olması, konuyla ilgili zorluklardan kaynaklanmaktadır. Bu zorlukları ve Türkiye Türkçesi ağız atlası çalışmalarının önündeki sorunları şöyle özetlemek mümkündür:

1. Ağız Coğrafyası İle İlgili Sorunlar

Bunlar Türkiye Türkçesi ağızlarını iç ve dış sınırları ile ilgili sorunlardır. Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları esas alınarak yapılacak bir ağız atlası Türkiye Türkçesi ağızlarının tam bir atlası olmayacaktır. Çünkü sınırlarımızın içindeki kimi ağızların sınırlarımız dışında uzantıları vardır. Örneğin başta Kars ve Iğdır yöresi olmak üzere kimi Doğu Anadolu ağızlarının Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarıyla, Gaziantep, Urfa, Kilis yöresindeki kimi ağızların Suriye ve Irak Türkmen ağızlarıyla, Edirne, Kırklareli gibi Trakya bölgesi illeri ağızlarının Batı Trakya ve diğer balkan ağızlarıyla ilişkisi vardır.

Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dilidir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içinde ve yakın çevresinde aynı zamanda konuşma dili olarak da kullanılmaktadır. Tam bir ağız atlası hazırlanırken, Türkiye Türkçesi ağızlarının konuşulduğu alanlar doğal sınır olarak kabul edilmeli ve atlas bu sınırlar dikkate alınarak yapılmalıdır.

Türkiye’de ağız çalışmaları genellikle il veya ilçe sınırları esas alınarak yapıldığı için, gerçek anlamda bir ağız bölgesinin sınırları belirlenmemektedir. Bir il sınırları içindeki karakteristik özellikler ile taşınmış yahut ikincil özellikler bir arada verildiği için de ağız bölgeleri arasındaki farklar net olarak ortaya çıkmamaktadır.

2. Etnik Durum İle İlgili Sorunlar

Türkiye esas itibariyle bir Oğuz boyları coğrafyasıdır. Genellikle 24 Oğuz boyundan 23'ünün Anadolu'ya geldiği kabul edilmektedir¹. Ancak hangi dil özelliğinin hangi boya ait olduğu ve hangi boyun hangi yörelerde yaşadığı konusunda çok ayrıntılı araştırmalar yoktur. Ayrıca Anadolu'ya değişik zamanlarda gelip yerleşen çok sayıda Oğuz dışı Türk unsuru bulunmaktadır. Bunlara ait dil özelliklerinin neler olduğu, nerede hangi özellikler bakımından Oğuzca ile karışıklarının tespit edilmesi gerekir. Türkiye Türkçesi ağz araştırmaları yapılırken çok zaman iyi bir iskân tarihi ve etnik araştırma yapılmadığı için hangi ağz özelliklerinin hangi boylara, gruplara ait olduğu anlaşılamamaktadır.

Diğer bir sorun da iki dilli topluluklardır. Ülkemizin kimi bölgelerinde ana dili olarak kimi yerel dilleri konuşan kişiler, resmî dil ya da genel iletişim dili olarak Türkçeyi konuşmaktadırlar. Bu kişilerden yapılan derlemeler üzerinden yapılan tespit ve tasnifler de ağz karakteristiklerinin belirlenmesini ve genellemeler yapılmasını zorlaştırmaktadır.

3. İskân, Göçler ve Karışık Kaynaşmadan Kaynaklanan Sorunlar

Özellikle Anadolu coğrafyası iskân tarihi bakımından oldukça karışıktır. Bu konuda C. Türkay, A. R. Yalman, F. Sümer, Z. Korkmaz, T. Gülensoy ve Y. Halaçoğlu gibi araştırmacıların çalışmalarından daha ayrıntılı iskân tarihi araştırmalarına ve “ağz özelliklerinin etnik yapıyla ilişkisi” tespitlerine ihtiyaç vardır. Çeşitli Türk unsurları farklı zamanlarda geldiği gibi, Oğuz unsurları da çok yer değiştirmiş ve karışık kaynaşmışlardır. Bu göçler yoluyla bir ağz bölgesine ait karakteristik bir özelliğin başka bir ağz bölgesine taşındığı, bölgeler arası dil geçişi ve karışmasının olduğu görülmektedir. Bu durumda, tasnif ve atlaslar hazırlanırken, ağz bölgelerinin temel karakteristikleri tespit edildikten sonra, ikincil unsurlar o bölge için dikkate alınmamalıdır.

4. Tasnif ve Atlas İçin Seçilen Ölçütler İle İlgili Sorunlar

Atlas için sıfırdan bir derleme çalışması yapılabileceği gibi bugüne kadar yapılmış olan çalışmaların verilerinden de yararlanılabilir. Türkiye Türkçesi ağzları son 50-60 yıllık süre içinde önemli ölçüde derlendi ve incelendi. Bu derleme ve incelemeler ile ilgili sorunlar elbette vardır. Ancak atlas hazırlayacak kişi ya da kişiler bu sorunları eleyerek, eksik ve yanlışları dışlayarak doğru bir atlas yapmaya çalışacaklardır.

Bugüne kadar yapılan tasnif çalışmalarında genellikle aşağıdaki ölçütler kullanılmıştır.

4.1. Yerleşim Birimi Adları

Kral (1980) ve Karahan (1996) tasniflerinde yer adı kullanmamışlardır. Kunoş, Caferoğlu (1946, 1959) ve Banguoğlu (1977, 1990) tasniflerinde geçen yerleşim birimlerinin adları şöyledir: Kastamonu ağzı Harput ağzı, Ankara ağzı, Karaman ağzı, Erzurum ağzı, Trabzon ağzı, Rize ağzı, Sivas ağzı, Tokat ağzı, Amasya ağzı, Çorum ağzı, Yozgat ağzı, Gaziantep ağzı, Konya ağzı, İstanbul ağzı, Aydın ağzı, Deliorman ağzı.

¹ Tuncer Gülensoy, “Yirmi Dört Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri”, *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı-1977*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, ss. 73-98.

4.2. Coğrafi Yön ve Bölge Adları

Kullanılan Coğrafi Yön ve Bölge Adları	Araştırmacılar
Batı Grubu/Ağızları	Kral, Karahan
Batı İlleri Ağızları	Caferoğlu-1
Batı Karadeniz Grubu	Kral
Doğu İlleri Ağızları/Doğu Ağızları	Caferoğlu-1, Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Doğu Grubu/ Ağızları	Kral, Karahan
Güneybatı Ağızları	Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Güneydoğu Ağızları	Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Karadeniz Ağzı	Banguoğlu-1
Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru	Kunos,
Kızılırmak Havzası	Kunos,
Kuzeydoğu Ağızları/ Grubu Ağızları	Caferoğlu-2, Karahan
Kuzeydoğu Karadeniz Ağızları	Banguoğlu-2
Makedonya Ağzı	Banguoğlu-1
Merkez Grubu	Kral
Orta Anadolu Ağızları	Caferoğlu-1, Caferoğlu-2, Banguoğlu-2
Orta Karadeniz Grubu	Kral
Rumeli	Banguoğlu-2., Kral,

4.3. Boy, Soy ve Oymak Adları

Yörük, Türkmen, Zeybek, Karamanlı, Laz (**Kunos**)

4.4. Dil Özellikleri

Sesbilgisi bakımından ünsüzler ile ilgili olarak genellikle, k->g-/g->k-, t->d-/ d->t-, -k /-k->-h/-h-, k->ç, g->c-, b->m- gibi ünsüz değişimleri; r düşmesi, önseste y- düşmesi; damak n'inde görülen ses değişimleri, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz yer değiştirmesi gibi olaylar; ünlülerde ise o>u, u>o/ ö>ü, ü>ö, -u, -ü, -ı >-i değişmesi, eklerde meydana gelen ünlü kalınlaşması, ünlü yuvarlaklaşması, ek ve köklerde meydana gelen ünlü incelmeye, alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlüye dönüşmesi gibi ölçütler kullanılmıştır.

Şekilbilgisi bakımından birinci teklik ve çokluk ile ikinci teklik ve çokluk şahıs eklerindeki farklılıklar ile bu eklerde meydana gelen ses değişimleri, şimdiki zaman ekleri ve bu eklerde meydana gelen ses değişimleri, -AcAK gelecek zaman ekinde meydana gelen ses değişimleri, istek eki -A'nın işleklik derecesindeki farklar, anlatılan geçmiş zaman eki -miş'in tek şekilli olması ve emir eklerinde meydana gelen ses değişimleri ölçüt alınmıştır.

Sözvarlığı bakımından “*kale, hisar, höyük, konak, havuç*” (havuç, pürçüklü, keşirli, teper vb) *yukarı/yokarı, öyle/böyle, küçük, köprü, tepsi, şeftali, göz, eşek, değil (deel, daal, dal, degül, değül, diil)* kelimeler çeşitli araştırmacılar tarafından leksik ölçüt olarak kullanılmıştır.

Sözdizimi bakımından sadece soru cümlelerinin vurgu ile yapılması ölçüt olarak kullanılmıştır.(L. Karahan)

Tasniflerde kullanılan ölçütleri topluca değerlendirdiğimizde şunları söyleyebiliriz:

a. Sesbilgisi Ölçütleri: Sesbilgisi ölçütlerine kimi ölçütler eklenebilir. Ancak genellikle bu listede yer alan ölçütler Türkiye Türkçesi ağızları atlası için yeterlidir.

b. Şekilbilgisi Ölçütleri: Şekilbilgisi için genellikle şahıs ekleri ve şimdiki zaman eklerindeki ses ve şekil değişiklikleri ölçüt olmuştur. Az sayıda araştırmacı da istek ekinin işlerliğini, anlatılan geçmiş zaman ekinin tek şekilli olmasını ve emir eklerinde meydana gelen değişimleri ölçüt olarak kullanmıştır. Şekil bilgisi ölçütlerine isim çekim ekleri ile kimi yapım eklerinin farklı şekil ve işlevdeki kullanımları da eklenebilir.

c. Sözvarlığı Ölçütleri: Türkiye Türkçesi ağızlarını tasnif eden araştırmacılar genellikle, *yukarı /yokarı, öyle/böyle, küçük, değil (deel, daal, dal, degül, değül, diil) ben, sen, o* gibi kelimelerde meydana gelen ses değişmelerini ve kullanılma biçimlerini dikkate almışlardır. Bunlardan başka çeşitli araştırmacılar, değişik amaçlarla yaptıkları çalışmalarda “*kale, hisar, höyük, konak*” “*havuç*” (*havuç, pürçüklü, keşirli, teper vb*) , *köprü, tepsi, şeftali, göz, eşek* gibi kelimeleri ölçüt olarak kullanmışlardır.

Söz varlığı bakımından özellikli olan ve yöreleri temsil eden birçok kelime tespit edilebilir ve bu sözlere yenileri eklenerek atlasta kullanılabilir.

d. Sözdizimi Ölçütleri: Bugüne kadar yapılan çalışmalarda soru cümlesinin vurguyla kurulması dışında bir sözdizimi özelliği kullanılmamıştır. Soru cümlesinin vurguyla yapılmasının yanında, yüklem yeri, kimi tümleçlerin yükleme bağlanma biçimi ve benzeri sözdizimi ölçütleri kullanılabilir.

e. Vurgu Ölçütleri: Ağız araştırmalarında ve derlemelerde vurgu konusuna çokça dikkat edilmediği ve vurgu derlemelerde gösterilmediği için bu ölçütün kullanılması mümkün olamamaktadır. Ancak vurgu, bir dilin kimliği ve konuşmanın farklılığı açısından çok önemli bir ayrıtıdır. Dolayısıyla mümkün olursa atlas çalışmasında vurgu bakımından da bazı ölçütler kullanılmalıdır.

5. Derleme ve İncelemeler ile İlgili Sorunlar

Bilimsel anlamda Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan ilk çalışma Maksimov'un 1867 yılında Karaman ağızı üzerine yaptığı çalışmadır². Bu tarihten sonra çok sayıda derleme, inceleme ve araştırma yapıldı.

Tasniflere ve atlaslara esas olacak derlemelerin çok sağlam olması gerekir. Kimi yerli kimi yabancı, kimi akademik kimi amatör araştırmacılar tarafından yapılan derleme çalışmalarının bir bölümü sağlıklı değildir. Folklor malzemesi derlemek amacıyla yapılan çalışmalar, yeterli çevriyazı işareti kullanılmayan ve doğru kaynak kişilerden alınmayan metinler ya da araştırmacıların yanıldığı, yanlış yaptığı bazı tespitler sağlıklı bir dil atlasının ortaya çıkmasını zorlaştırır.

² V. A. Maksimov, *Opit izsledovanij tjurdkih dialektov v Hudavendigare i Karamanii*, St. Petersburg 1867.

6. Haritalar İle İlgili Sorunlar

Ağız haritaları hazırlanırken çeşitli yöntemler ve şekiller kullanılabilir. Nokta veya değişik semboller kullanılabileceği gibi renkli haritalar yapmak da mümkündür.

Türkiye Türkçesi ağızları göçler ve karışım kaynaşmalar dolayısıyla çokça iç içe geçtiği için ağız bölgelerini belirlerken o bölgenin tek renge boyanması ya da tek bir sembolle gösterilmesi kimi zaman mümkün olmayabilir. Bu durumda ilgili ağız bölgelerini belirlemede kullanılması gerek en uygun işaretleme hangisi olarsa onu tercih etmek gerekir.

Bütün bu zorluklarına rağmen Türkiye Türkçesi ağızları atlası için yeterli uzman kişi ve malzemenin mevcut olduğunu ve artık Türkiye Türkçesi ağızları atlasının mutlaka hazırlanması gerektiğini belirtmek gerekir.

KAYNAKLAR

- 📖 BANGUOĞLU Tahsin, Anadolu (ve Rumeli) ağızları, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C-1**, Dergah Yay., İstanbul 1977, ss. 132-134.
- 📖 _____, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara 1990.
- 📖 CAFEROĞLU Ahmet, Anadolu dialektolojisine dair bir deneme, **Türk Dili-Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 1946, s. 565.
- 📖 _____, Die anatolischen und rumelischen Dialekte. **PhTF I**, 1959, ss. 239-260.
- 📖 ERCİLASUN Ahmet Bican, “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, **Türk Kültürü Araştırmaları** (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan), XXIII/1-2, Ankara 1985, ss. 219-223.
- 📖 GÜLENSOY Tuncer, “Yirmi Dört Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri”, **Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, ss. 73-98.
- 📖 _____, Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki, **Türk Kültürü Araştırmaları** (İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan), XXIII/1-2, Ankara 1985, ss. 282-295.
- 📖 HAYASHİ Toru, Dialects on the Eastern Turkish Coast of the Black Sea, A Preliminary Report, Gengo Kenkyu, 1984.
- 📖 _____, “Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması”, **IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri**, 17-18 Mayıs 1990. (Yay. Haz. S. Özsoy/H.Sebüktekin), İstanbul 1990, ss. 233-243.
- 📖 KARAHAN Leylâ, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- 📖 KRAL Piet, **De in Turkije gesproken Turkse dialecten met een overzicht van de verwantschapstermen in Turkije**, M. A. thesis, Leiden University, 1980.
- 📖 MAKSİMOV V. A., **Opit izsledovanij tjurdkih dialektov v Hudavendigare i Karamanii**, St. Petersburg 1867.